

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3.

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ТА СОЦІАЛЬНИХ ГРУП

Тема 1. Психологія особистості

1. Поняття про особистість та її структуру.
2. Активність особистості, її джерела.
3. Розвиток і виховання особистості.

Особистість — це конкретний людський індивід з індивідуально виявленими своєрідними розумовими, емоційними, вольовими та фізичними властивостями. Особистість виникла й розвинулася у процесі суспільно-історичного розвитку людства, у процесі роботи. Належність особистості до певного суспільства, до певної системи суспільних відносин визначає її психологічну та соціальну сутність.

Особистість — соціальна істота, суб'єкт пізнання, активний діяч суспільного розвитку. Характерними ознаками особистості є наявність у неї свідомості, виконувани нею суспільні ролі, суспільно корисна спрямованість її діяльності.

Однією з найяскравіших характеристик особистості є її індивідуальність, під якою розуміють своєрідне, неповторне поєднання таких психологічних особливостей людини, як характер, темперамент, особливості перебігу психічних процесів (сприймання, пам'яті, мислення, мовлення, почуттів, волі), особливості її мотиваційної сфери, спрямованості.

Особистість завжди конкретно-історична, вона є продуктом тієї доби і тих суспільно-економічних відносин, сучасницею та учасницею яких вона є. Вивчення особистості за суттю — це історичне дослідження процесу становлення особистості за певних соціальних умов доби, певного суспільного ладу.

Структуру особистості розглядають по-різному. Одні вважають, що в ній доцільно розглядати лише психологічні компоненти (пізнавальні, емоційно-вольові, спрямованість), інші виокремлюють у ній ще й біологічні аспекти

(типологічні особливості нервової системи, вікові зміни в організмі, стать), які не можна ігнорувати у процесі виховання особистості. Однак протиставляти біологічне соціальному в особистості не можна. Природні аспекти та риси існують у структурі особистості як соціально зумовлені її елементи. Біологічне та соціальне у структурі особистості утворюють єдність і взаємодіють.

Людина — істота природна, але біологічне у процесі історичного розвитку під впливом соціальних умов змінилося, набуло своєрідних специфічно людських особливостей.

У структурі особистості розрізняють типове та індивідуальне. Типове є тим найзагальнішим, що властиве кожній людині і характеризує особистість узагалі: її свідомість, активність, розумові та емоційно-вольові прояви тощо, тобто те, чим одна людина схожа на інших людей. Індивідуальне — це те, що характеризує окрему людину: її фізичні та психологічні особливості, спрямованість, здібності, риси характеру тощо, тобто те, чим одна людина відрізняється від інших людей.

Психолог *К. Платонов* у структурі особистості виокремлює чотири підструктури.

Перша підструктура — спрямованість особистості: моральні якості, установки, стосунки з іншими. Визначається суспільним буттям людини.

Друга — підструктура досвіду (знання, вміння, навички, звички). Набувається досвід у процесі навчання й виховання. Провідним у набутті досвіду є соціальний чинник.

Третя — підструктура форм відображення. Вона охоплює індивідуальні особливості психічних процесів, що формуються протягом соціального життя і специфічно виявляються в пізнавальній та емоційно-вольовій діяльності людини.

Четверта підструктура — біологічно зумовлені психічні функції особистості. Об'єднує типологічні властивості особистості, статеві й вікові особливості та їх патологічні зміни, що великою мірою залежать від фізіологічних і морфологічних особливостей мозку.

Психологічна структура особистості дуже складна і багатогранна. Пізнавальна, емоційно-вольова діяльність особистості, її потреби, інтереси, ідеали та переконання, самосвідомість тощо — складові духовного життя особистості, які перебувають у складній взаємодії і в своїй єдності становлять її “Я”, яке керує всіма аспектами внутрішнього життя та проявами його в діяльності та стосунках з іншими.

Активність особистості та її джерела. Активність живих істот — один з основних і необхідних проявів життя, внутрішня спонукальна сила, спрямована на задоволення потреб організму. Проте активність людини докорінно відрізняється від активності тварин. У тварин вона є проявом інстинктивних біологічних потреб організму, а у людини провідними в її активності є свідомі й цілеспрямовані прагнення. Активність людини і форми її виявлення розвинулися історично й мають соціально спрямований характер.

Щодо джерела активності особистості у психології існували різні погляди. Уперше питання про активність особистості було порушене австрійським психіатром З. Фрейдом — фундатором теорії та практики психоаналізу. Основні положення цієї теорії обґрунтовують думку, що джерелом активності людини є інстинктивні спонукання, які вона має від народження і які передаються спадково. Це світ інстинктів, біологічних і фізіологічних потягів, неусвідомлюваних імпульсів, природа яких “невідома”. Засадовим стосовно його вчення є визнання пріоритету біологічного в людині. Позитивним у вченні З. Фрейда можна вважати його звертання до царини підсвідомого у психіці людини, яке істотно позначається на її життєдіяльності. Неофрейдисти, керуючись основними постулатами З. Фрейда про підсвідоме, ішли

в напрямку обмеження сексуальних потягів у з’ясуванні психіки людини та пошуках нових рушійних сил людської поведінки. Неофрейдизм виходить з визнання вирішальної ролі середовища та механізмів соціального характеру. У підсвідомому місце нереалізованих сексуальних потягів посідають прагнення до влади внаслідок усвідомлення особистістю своєї неповноцінності

(А. Адлер), неможливості досягти гармонії із соціальною структурою суспільства та зумовленого цим почуття самотності (Е. Фромм) тощо.

Розроблюючи проблему активності особистості, вітчизняна психологія виходить з визнання того, що джерелом активності особистості є її органічні та духовні потреби — в їжі, одязі, знаннях, праці.

Потреба — це нужда, в якій виявляється залежність людини від певних умов, необхідних їй для життя та діяльності. У потребах завжди відображуються стійкі життєво важливі залежності організму

та середовища. Людські потреби розвиваються в діяльності разом з розвитком суспільних умов життя, виробництва, науково-технічним прогресом. Сам процес задоволення потреби сприяє її розвитку та відтворенню нових потреб, які неминуче породжуються різними сферами суспільного буття людей та їхньою діяльністю. Що вищий рівень цивілізованості суспільства, економічного та духовного розвитку, то багатшими й різноманітнішими є його потреби. Внутрішніми спонуками до дій стають мотиви, що є результатом усвідомлення особистістю своїх потреб і виявляються в конкретних прагненнях до їх задоволення. Мотив — це реальне спонукання, яке змушує людину діяти у певній життєвій ситуації, за певних умов.

Поширеними мотивами людської активності є інтереси. Інтерес — це стійке, вибіркоче, емоційно забарвлене прагнення особистості до життєво значущих об'єктів. Інтереси виникають на ґрунті потреб, але не зводяться до них. Потреба виражає необхідність, а інтерес завжди пов'язаний з особистою зацікавленістю об'єктом, із прагненням більше його пізнати, оволодіти ним. Інтерес може виявлятися в симпатії та прихильності до людини, у захопленні певною діяльністю, літературою, спортом, наукою тощо.

Жорсткими регуляторами поведінки є переконання. Переконання — це система мотивів особистості, що спонукає її діяти відповідно до власних поглядів і принципів. Підґрунтя переконань становлять знання, які для людини є істинними, незаперечними, в яких вона не має сумніву. Особливість

переконань полягає в тому, що в них знання постають в єдності з почуттями, захоплюючи всю особистість.

Переконання є там, де є страждання та муки сумління, коли порушуються принципи в діях і вчинках. Сила переконань як мотивів поведінки влучно охарактеризована у відомому висловлюванні, де вони порівнюються з путами, яких людина не може розірвати, не розірвавши свого серця. Переконання особистості можуть виявлятися в різних царинах її життя та діяльності й залежно від цього поділятися на моральні, інтелектуальні, естетичні та ін.

Переконання стають потужною рушійною силою за умови, що дії, які викликаються цими переконаннями, стають звичними. К. Ушинський добру звичку називав моральним капіталом, що її вкладає людина у свою нервову систему. Капітал звички від вживання зростає й надає людині можливість дедалі плідніше застосовувати свою дорогоцінну силу — силу свідомої волі, не витрачаючи своєї свідомості та волі на боротьбу з труднощами, які були вже подолані.

Важливим усвідомлюваним мотивом є ідеал. Ідеал — це образ реальної людини або створеного особистістю взірця, яким вона керується в житті протягом певного часу і який визначає програму її самовдосконалення на майбутнє. Ідеали людей формуються під впливом суспільних умов життя, у процесі навчання та виховання.

Роль мотивів особистості можуть відігравати установки. Установка — це неусвідомлюваний особистістю стан готовності до діяльності, за допомогою якої людина може задовольнити ту чи іншу потребу.

Установка до різних фактів життя може виявлятися у стандартизованих судженнях, некритично засвоєних людиною під час спілкування з іншими людьми, в упередженості, виокремленні того, що має для неї важливе життєве значення. Саме тому особистість може бачити в об'єктах та явищах життя те, що вона хоче бачити, а не те, що є насправді. Установки можуть бути позитивними, якщо вони ґрунтуються на довірі, симпатії, схваленій громадській думці, і негативними, коли вони мають характер упередженості,

необ'єктивності. Особливою формою установки є внутрішньогрупова навіюваність як неусвідомлювана думка групи.

В усвідомлюваних мотивах завжди виявляється мета діяльності особистості. Об'єкт, що може задовольнити потреби особистості, постає в її свідомості як мета. Якщо особистість ясно усвідомлює життєву мету й передбачає реальність її досягнення, то розкривається перспектива особистості. Перспектива робить дії людини впевненими, цілеспрямованими, живить їх енергією. Відсутність життєвої перспективи або її втрата можуть викликати стан фрустрації, тобто розладу планів, зневіру, безнадійність, відчай. Потрапивши в такий психологічний дискомфорт, особистість втрачає здатність до об'єктивної оцінки фактів життя, виявляє агресивність, роздратованість. Стан фрустрації може зумовлюватися завищеною самооцінкою особистості, коли вона виявляє схильність обирати у житті надто складні, непосильні для неї цілі, унаслідок чого зазнає невдач. При адекватній самооцінці людина обирає цілі, які відповідають її можливостям, і успішно їх реалізує. Самооцінка може бути заниженою, що зумовлюється невпевненістю людини у своїх можливостях, унаслідок чого вона орієнтується на вибір надто простих цілей. При заниженій самооцінці не реалізується психологічний потенціал особистості, унаслідок чого вповільнюється її розвиток і можуть закріплюватися пов'язані з цим риси.

Інтегрованим показником соціальної цінності орієнтацій особистості є її спрямованість. Спрямованість особистості — це система домінуючих цілей і мотивів її діяльності, які визначають її самоцінність і суспільну значущість. Спрямованість разом зі світоглядом є вищим регулятором поведінки і дій людини.

Важливу роль у формуванні спрямованості особистості відіграє її самосвідомість. Самосвідомість — це усвідомлювання людиною себе самої у своєму ставленні до зовнішнього світу та інших людей. Вона має багато різних форм прояву. Одна з них пов'язана з пізнавальним аспектом психічної діяльності та виявляється в самовідчутті, самопостереженні, самооцінці,

самоаналізі. Самоусвідомлення особистістю змін і процесів, що в ній відбуваються, сприяє глибшому самопізнанню, об'єктивності, критичності їх оцінки. З емоційною цариною самосвідомості пов'язані такі її прояви, як самолюбство, самовихваляння, скромність, самоприниженість, почуття власної гідності, пихатість та ін. У них у формі певних переживань відображується ставлення людини до самої себе порівняно з іншими людьми. Такі прояви самосвідомості, як стриманість, самовладання, самоконтроль, самодисципліна, ініціативність пов'язані з вольовим аспектом психічної діяльності людини. Основні форми прояву самосвідомості особистості тісно пов'язані з усіма аспектами її життя та діяльності.

Особистість як суспільна істота формується у процесі навчання, виховання, у праці та спілкуванні з іншими людьми. Разом з тим важливу роль в становленні особистості відіграють природжені особливості. Зовнішні впливи діють на особистість через її внутрішнє, природжене, раніше набуте. Тому, щоб пізнати особистість, її психологію, треба з'ясувати конкретні умови її життя, виховання, праці, особливості середовища та взаємодії з ним.

Розвиток і виховання особистості. Проблема розвитку та виховання особистості належить до найактуальніших соціальних аспектів суспільного життя і завжди потребує глибокого наукового обґрунтування психологічної сутності чинників цього процесу.

У психологічних теоріях можна виокремити два напрями, які по-різному розглядають джерела психічного розвитку дитини, — біологічний і соціальний. Представники першого, біологічного напрямку вважають, що провідним є спадкове, яке наперед визначає всі особливості розвитку особистості. Американський учений Е. Торндайк стверджує, наприклад, що всі духовні якості особистості, її свідомість — це такі самі дари природи, як і очі, вуха, пальці та інші органи тіла. Усе це спадково дається людині й механічно втілюється в ній після її зачаття та народження. Американський педагог Дж. Дьюї вважає, що людина народжується навіть з готовими моральними якостями, почуттями, духовними потребами.

Представники теорії, відомої під назвою “біогенетичний закон” (Ст. Холл, Дж. Болдуїн та ін.), вважають, що дитина, народившись, у своєму розвитку поступово відтворює всі етапи історичного розвитку людини: період скотарства, хліборобський, торговельно-промисловий. Лише після цього вона включається в сучасне життя. Проходячи певний період, дитина живе життям того історичного періоду. Це виявляється в її нахилах, інтересах, прагненнях і діях. Прихильники теорії “біогенетичного закону” обстоювали вільне виховання дітей, бо, на їхню думку, лише за такого виховання вони можуть повноцінно розвиватись і включатися в життя того суспільства, в якому живуть.

Другий напрям розвитку особистості репрезентований соціогенетичною концепцією. Згідно із соціогенетичними теоріями розвиток дитини визначається соціальними умовами: в якому середовищі народилася та виховується дитина, у такому напрямі й відбувається її розвиток. Представники цього напрямку, як і біогенетики, недооцінювали внутрішню активність особистості як свідомого суб’єкта діяльності, її при-роджені особливості.

На початку ХХ сторіччя виникла методологічна концепція розвитку особистості. Педологія дотримувалася теорії двох чинників розвитку: біологічного, або спадкового, та соціального, вважаючи, що ці чинники конвергують, тобто взаємодії не завжди знаходять у теорії належне обґрунтування, залишаючи певною мірою відкритим питання про рушійні сили психічного розвитку.

Теорія психічного розвитку особистості у вітчизняній психології базується на визнанні того, що рушійні сили її розвитку виявляються у суперечностях між потребами, які постійно змінюються (ускладнюються) у діяльності людини, та реальними (такими, що не відповідають новим вимогам) можливостями їх задоволення. Подолання суперечностей у діяльності через оволодіння відповідними засобами її виконання (вміннями, способами, прийомами, знаннями) веде до розвитку і становить його суть. Провідну роль в оволодінні новими ефективними способами задоволення потреб відіграють навчання та виховання. Відбір, розвиток і культивування потреб, що мають суспільну та

особистісну цінність, є одним із центральних завдань формування особистості. Цей процес тривалий, відбувається впродовж усього свідомого життя людини й характеризується певними особливостями.

Кожний віковий етап розвитку особистості (дошкільний, молодший, середній та старший шкільний) має характерні анатомо-фізіологічні й психологічні особливості та можливості. Відповідно до цих особливостей планується і здійснюється навчально-виховна робота в яслах, дитячих садках і школі.

У формуванні особистості дуже важливу роль відіграє наступність у навчанні та вихованні. Базуючись на досягнутому дитиною у своєму розвитку на попередньому етапі, дитячі ясла, садки та школа готують дитину до засвоєння нею суспільного досвіду та знань на наступному етапі навчання і виховання. Дитячий садок готує дитину до навчання у школі, а середня школа — до навчання у вищій школі, до роботи.

Вікові особливості розвитку не є чимось постійним, статичним у межах віку, що механічно змінюється на особливості, властиві наступному етапові розвитку.

Розвиток особистості — це складний процес, в якому рівні розвитку постійно змінюються. Розвиток пізнавальних психічних процесів,

емоцій і почуттів, волі, потреб, інтересів, ідеалів і переконань, свідомості та самосвідомості, здібностей, темпераменту та характеру, вмінь, навичок і звичок перебуває у складній міжетапній взаємодії. Вищі рівні зароджуються на попередніх етапах, але й особливості попередніх вікових етапів виявляються на наступних етапах. Щоб сприяти своєчасному зародженню та успішному розвитку прогресивного, нового у дитини

на всіх етапах формування її як особистості, треба знати вікові особливості фізичного та духовного розвитку дитини.

Керуючи розвитком особистості, слід зважати й на те, що характерні для певного віку особливості розвитку не завжди збігаються з паспортним віком дитини. Деякі діти у своєму розвитку випереджають свій вік, дехто відстає від

нього. Іноді це зумовлюється природженими анатомо-фізіологічними особливостями організму, але здебільшого причиною цього є суспільні умови життя та виховання дитини, які сприяють її розвитку або гальмують його. Завдання школи та вчителя — виявляти ці причини або зміцнювати те, що сприяє успішному розвитку дитини, й усувати те, що негативно позначається на вихованні її особистості.

У формуванні особистості важливу роль відіграє наслідування дитиною дорослих. Діти наслідують як позитивне, так і негативне, оскільки у них ще не вистачає досвіду й немає критичного ставлення до дій, вчинків дорослих. Наслідування особливо яскраво виявляється у дітей дошкільного віку. Діти цього віку не виявляють самостійності

у ставленні до вчинків, поведінки, думок, висловлювань дорослих і механічно повторюють їх. Із розвитком особистості у підлітковому та юнацькому віці, зі зростанням її інтелекту і самостійності діти критично оцінюють вчинки та поведінку дорослих, запозичують краще,

а гірше заперечують і відкидають. Проте і в старшому віці вони можуть переймати від дорослих негативне, якщо позитивний досвід навколишньої дійсності не стане домінуючим в їхньому житті та не сформується морально-етичне ставлення до вчинків інших і самовладання.

Дошкільний вік — це період підготовки дитини до навчання у школі та елементарного самообслуговування. У цей період життя настають значні зміни в анатомо-фізіологічному та духовному розвитку дитини, завдяки яким вона стає здатною навчатися у школі, засвоювати знання, норми моральної поведінки й виконувати посильні суспільно корисні трудові доручення. Цьому сприяє те, що вже у дошкільному віці діти досягають значного розвитку мови й мовлення, а на його ґрунті — здатності міркувати і під керівництвом дорослих робити логічні висновки. Важливим аспектом розвитку дітей-дошкільників є їхнє прагнення до знань, оволодіння першими нормами поведінки в колективі, здатність самостійно виконувати нескладні доручення дорослих, обслуговувати себе, допомагати іншим, спрямовувати свої дії не тільки на безпосередньо

сприймані, а й на уявлювані предмети та ситуації. Хоча емоції в дошкільному віці ще неусталені, воля слабка, переважає навіюваність, за належно організованих умов дошкільники виявляють наполегливість і уважність під час виконання інтересної роботи, здатні виконувати найпростіші трудові доручення.

Життя та діяльність дітей молодшого шкільного віку зумовлені їхньою навчальною діяльністю. У процесі навчання у них успішно розвиваються психічні процеси — сприймання та спостережливість, пам'ять та увага, уява, набуваючи цілеспрямованого, довільного характеру.

Учні молодшого шкільного віку глибше осмислюють і здатні аналізувати мову та мовлення: слово усвідомлюється як частина мови, висловлювані судження — як речення, в реченні усвідомлюються його члени. Це сприяє поглибленню суджень і міркувань, формуванню логічних висновків, засвоєнню абстрактного математичного та граматичного матеріалу, формуванню культури мовлення.

Молодші школярі оволодівають правилами поведінки в колективі, розглядають свої вчинки та поведінку не тільки з власної позиції, а й з позиції колективу, критично оцінюють поведінку приятелів, стають вимогливими до них. У молодших школярів розвиваються такі якості, як самовладання, наполегливість, цілеспрямованість, витриманість, дисциплінованість. На цих засадах формується здатність керувати власною поведінкою, підпорядковувати її шкільним завданням. Молодші школярі успішно включаються у трудову діяльність, усвідомлюють її соціальний зміст і значення. Середній шкільний, або підлітковий, вік привертає до себе увагу своїми анатомо-фізіологічними змінами в організмі дитини, особливо пов'язаними зі статевим дозріванням. Ці зміни істотно позначаються на психічному розвитку особистості підлітка, на його пізнавальній діяльності та поведінці, на стосунках у колективі.

У підлітків підвищуються пізнавальна активність і розумовий розвиток, зростають допитливість, прагнення пізнати невідоме, зазирнути в майбутнє. Учні середнього шкільного віку помітно виявляють прагнення до

самостійності. Але це прагнення при неправильному вихованні може виявлятися у викривлених формах — негативному ставленні до доручень, порад учителів і батьків, невмотивованих вчинках та браваді порушеннями норм поведінки. Це трапляється тоді, коли підліток не включається в життя колективу, не виконує суспільно корисних доручень, не бачить і не переживає результатів своєї діяльності, а вчителі та батьки не спонукають його до цього, не враховують вікових особливостей його розвитку.

У підлітка помітно зменшується навіюваність і міцніє воля, підвищується інтерес до трудової діяльності, змінюються стосунки в колективі, розвиваються і стають більш стійкими моральні почуття, естетичні смаки. У старшому підлітковому віці інтенсивно формуються ідейна спрямованість, світогляд і самосвідомість особистості. Діяльність стає більш цілеспрямованою і соціально вмотивованою.

На особливу увагу заслуговує нове в стосунках між хлопчиками та дівчатками: чіткіше визначаються статевий поділ, специфічне у дружбі та поведінці хлопчиків і дівчаток, у них виникає взаємний

інтерес. Ці особливості підліткового періоду розвитку потребують великої уваги до організації групової та навчальної діяльності підлітків, дружби і приятелювання й особливо статевого виховання.

Старший шкільний, або молодший юнацький, вік є періодом поглиблення розумового і морального розвитку особистості. У центрі уваги молодшого юнака стають самопізнання та самокритичність, які при неправильному вихованні можуть набрати негативних рис самовпевненості, самозакоханості або невпевненості, невіри у свої сили. У цьому віці чітко окреслюються пізнавальні інтереси, схильність займатися певною науковою діяльністю, видом спорту, визначаються професійні нахили. Але ці особливості не завжди бувають глибокими та стійкими, якщо не спрямовуються й не зміцнюються школою, вчителями, досвідченими старшими. Молодший юнацький вік — це період формування стійкої дружби і приятелювання, зокрема між юнаками та дівчатами, усталення вольових якостей, рис характеру, дійового застосування

засвоєних морально-політичних позицій. Властива старшому шкільному вікові спрямованість на прагнення разом з колективом реалізувати свої задуми є важливим чинником морального й розумового формування особистості в цей період.

На розвитку особистості позначаються уклад суспільного життя, досягнення науки і техніки, багатство інформації, одержуваної через кіно, радіо, телебачення, книги і газети. Тому не можна обмежуватися суто шкільними засобами навчання та виховання підростаючої генерації.

Останніми десятиріччями помітне прискорення, або акселерація, фізичного й розумового розвитку дітей. Дослідженнями доведено, що зрілість настає на 2–3 роки раніше, ніж вона наставала на початку ХХ сторіччя. Відповідно раніше починається і статеве дозрівання. Разом з тим виявляється розбіжність між розумовим розвитком і невмінням керувати собою, що спричинює порушення норм соціальної поведінки. Акселерація розвитку особистості потребує значної перебудови навчально-виховного процесу у змісті, засобах, організації життя дітей.

Діяльність і поведінка людини залежать не тільки від вікових, а й від індивідуальних її особливостей.

Індивідуальні особливості особистості за природою та походженням бувають природжені та набуті за життя. До природжених належать фізичні особливості, з якими дитина народжується. Серед них важливу роль відіграють типологічні особливості нервової системи — сила, врівноваженість і рухливість, що є фізіологічним підґрунтям темпераменту. Природжені індивідуальні особливості у процесі виховання, під впливом умов життя змінюються. Серед набутих у процесі навчання, виховання та діяльності індивідуальних особливостей найважливішими є спрямованість особистості, її інтереси, здібності, ідеали та переконання, риси характеру. Природжені та набуті за життя індивідуальні особливості під впливом виховання змінюються, але більшість з них має стійкий характер, і тому вони позначаються на діяльності та поведінці особистості.

Успішне керування формуванням особистості потребує досконалого знання психологічних особливостей розвитку дитини та його використання у навчально-виховній роботі.